

העשרה יסודות הלאומיות

בסוף המאה ה-18 ובראשית המאה ה-19 החלה מתפתחת בעולם תופעה חברתית חדשה, אשר הביאה עמיה רבים לשאיפה להקים משטרים חדשים שבהם הריבונות תהיה בידי העם או בידי אנשים שנתפסו כמייצגי העם. תופעה זו, אשר זכתה לכינוי לאומיות, הייתה לאחת התופעות המשפיעות בהיסטוריה של העת החדשה: הלאומיות גרמה לשינוי ההסדרים החברתיים והמדיניים שהיו נהוגים עד להופעתה, לזעזועים פוליטיים פנימיים במדינות הקיימות, להקמת מדינות חדשות, להתפרקות אימפריות, לשינוי גבול ולמלחמות. גם היום, כמאתיים שנה לאחר הופעת הלאומיות, היא מוסיפה להוות גורם בעל חשיבות רבה הן ביחסים הבינלאומיים והן בחברה ובפוליטיקה הפנימית בתוך המדינות ברחבי העולם. בפרק זה נלמד להכיר לעומק את המושג לאומיות ואת מאפייניו המרכזיים.

1. הגדרה

הלאומיות היא תודעה פוליטית, המוחזקת על ידי קבוצת בני אדם, שחבריה חשים זיקה (שייכות) אלה לאלה. חברי הקבוצה שואפים לקדם את ענייניהם המשותפים באמצעות מסגרת פוליטית משותפת, בעלת סממנים ריבוניים, שתונהג על ידי אנשים הנתפסים כנציגי הקבוצה. שיא השאיפות הפוליטיות של חברי קבוצות לאום הוא לחיות במסגרת של מדינה ריבונית* (עצמאית), שהשליטה בה תהיה בידיהם. מהגדרה זו נובע כי הלאומיות מבוססת על שלושה יסודות: יסוד התודעה, יסוד הזיקה הפנימית, ויסוד החתירה לריבונות מדינית. להלן נרחיב על שלושת יסודות אלה. בהתאם להגדרה זו נשתמש להלן במונחים הבאים: לאומי – אדם בעל תודעה לאומית; קבוצת לאום – קבוצת בני אדם שחבריה בעלי תודעה לאומית.

2. יסוד הזיקה הפנימית

תהליך התגבשות התפיסה הלאומית, בין החברים בקבוצה מסוימת, חייב להתבסס על זיקה פנימית בקרב חברי הקבוצה. זיקה זו היא למעשה תחושה של ערבות הדדית בין חברי הקבוצה: בני הקבוצה מפתחים הזדהות עם כאבם ומצוקתם של שאר החברים בקבוצה וחשים התרוממות נפש, בשעה שהקבוצה מצליחה לקדם את יעדיה. תהליך התפתחותה של זיקה זו נובע משני מקורות: קיומה של קרבה אתנית וקיומו של רעיון משותף, שאותו חברי הקבוצה שואפים להגשים:

2 (א) הזיקה האתנית

בני אדם המשתייכים לקבוצות אנושיות שונות, עשויים לחוש זיקה לקבוצה על בסיס גורמים אתניים, כלומר- על בסיס דמיון הנובע מעצם היוולדם לאותה הקבוצה. גורמי דמיון אלה לא נבחרו על ידי חברי

הקבוצה באופן מודע, אלא הועברו אליהם בתורשה או כחלק מהמורשת התרבותית שלתוכה נולדו ובתוכה התפתחו כילדים, עד להיותם אנשים בוגרים. **זיקה פנימית זו נובעת בדרך כלל, בבסיסה, מקרבה גיאוגרפית.** קבוצת בני אדם, שחבריה חיו במשך דורות בשטח מסוים, עשויה לפתח קווי דמיון תרבותיים או חיצוניים משותפים:

☞ **דמיון תרבותי:** החיים המשותפים, שנבעו מהקרבה הגיאוגרפית, גרמו במהלך הדורות להתפתחותם של מאפיינים תרבותיים משותפים בקרב חברי הקבוצה. בין השאר, דיברו חברי הקבוצה בשפה משותפת, אכלו מאכלים דומים, פיתחו קודים התנהגותיים משותפים, פעלו על פי כללי נימוס משותפים וחלקו אמונה דתית משותפת.

☞ **דמיון חיצוני:** החיים המשותפים, שנבעו מהקרבה הגיאוגרפית, גרמו במהלך הדורות לקשרי נישואין פנימיים מרובים בין חברי הקבוצה. כתוצאה מכך התפתחו בקרב חברי הקבוצה מאפיינים פיזיים חיצוניים משותפים, ובהם: צבע עור, שיער ועיניים, וכן מבנה גופני ותווי פנים המופיעים בקרב חברי הקבוצה בתכיפות גבוהה. דמיון פיזי זה מעניק לחברי הקבוצה מראה חיצוני ייחודי, המבחין אותם מקבוצות אנושיות אחרות.

העשרה נוספת

הזיקה האתנית הפנימית מבטאת תגובה הגנתית

הקרבה הגיאוגרפית והדמיון התרבותי אמנם עשויים לתרום להתפתחותה של זיקה פנימית בין חברי קבוצה אנושית כלשהי, אך חשוב לציין כי אין די בכך כדי להבטיח את התפתחותה של זיקה פנימית בין חברי הקבוצה. תנאי הכרחי להתפתחותה של זיקה זו הוא המפגש עם קבוצות בעלי מאפיינים תרבותיים או גנטיים שונים. עד למפגש זה נוטים חברי הקבוצה האתנית להדגיש את השוני הפנימי שביניהם, ואינם מודעים לדמיון הפנימי הרב הקיים ביניהם. אולם, מפגש עם קבוצה אתנית נפרדת מאפשר לחברי הקבוצה האתנית לראות את הדמיון הפנימי הקיים בתוכם, ולעיתים דמיון זה מביא אותם לפתח זיקה פנימית.

לסיכום, **התפתחות הזיקה הפנימית היא למעשה תגובה הגנתית של חברי הקבוצה, המעוניינים לשמור על אורח החיים המוכר להם (כפי שהוא בא לידי ביטוי בתחום התרבותי או בתחום החיצוני) ולמנוע חדירת שינויים.**

הזיקה האתנית הפנימית יכולה להסתמך על זיכרון היסטורי משותף

תחושת האיום החיצוני, והצורך לשמור על אורח החיים המוכר, שחשים חברי הקבוצה, עשויים להיות כה חזקים, עד שלעיתים קורה שהזיקה הפנימית בין חברי הקבוצה מוסיפה להתקיים גם לאחר שחברי הקבוצה איבדו במהלך הדורות הרבה מן המשותף להם. במהלך ההיסטוריה המשיכו קבוצות אנושיות שונות לשמור על הזיקה הפנימית, גם לאחר שנים ארוכות של ניתוק גיאוגרפי, אף על פי שניתוק זה גרם לגיוון פנימי ניכר. כך למשל הצליחו היהודים לשמור על זיקה פנימית לאורך כאלפיים שנות גלות, למרות הניתוק הגיאוגרפי ארוך השנים ולמרות התפתחותם של הבדלי שפה, לבוש, נוסחי תפילה ותהליכי החילון שהתרחשו במאה ה-19, שהביאו לכך שחלק מהיהודים הפסיקו להאמין בעקרונות הדת היהודית.

לסיכום, **זיקה פנימית, המבוססת במקורה על דמיון אתני, עשויה להימשך גם לאחר שהדמיון פוחת.**

2 (ב) הזיקה האידיאולוגית

במהלך ההיסטוריה ניתן למצוא דוגמאות אחדות לקבוצות לאום, שהבסיס העיקרי להתגבשותן לא היה אתני, אלא אידיאולוגי-רעיוני. בשני מקרים בולטים בהיסטוריה, במהפכה האמריקאית ובמהפכה הצרפתית, קמו קבוצות לאום חדשות אשר לא סבלו מאיום חיצוני על מאפייניהם האתניים המשותפים, ולכן לא חשו צורך לגבש תודעה לאומית שתגן על מאפיינים אלה. בשני מקרים היסטוריים אלה התגבשה לאומיות שמניעה העיקרי היה מימוש של תפיסת עולם פוליטית חדשה, שאומצה על ידי חברי הקבוצה. קבוצות לאום חדשות אלה אימצו תפיסה פוליטית שדחתה את ההסדרים הפוליטיים הקודמים, שקבעו שהמלך שולט בעם בחסד האל, ואימצו תפיסה חדשה, ששאפה להקים משטר חדש שיהיה מבוסס על עקרונות הצדק והחירות, ואשר בו הריבונות תהיה בידי העם.

לסיכום, חברי קבוצת הלאום חשים רגשות של הזדהות עם הקבוצה וחבריה. זיקה פנימית זו עשויה להתבסס על מאפיינים אתניים משותפים, כלומר- תרבות משותפת או דמיון חיצוני, כמו גם על אידיאולוגיה משותפת, כלומר- שאיפה למסור את הריבונות במדינה לידי חברי הקבוצה.

העשרה

מרכזיות התפיסה האתנית בתהליך בניית הלאומיות

בראייה היסטורית ניתן לומר כי מקומה של הלאומיות האתנית משמעותי הרבה יותר ממקומה של הלאומיות האידיאולוגית. הנחה זו מבוססת על מספר עובדות:

☞ **דפוס הלאומיות האתנית נפוץ יותר:** רובן המכריע של מדינות הלאום הקיימות כיום מבוססות בעיקר על יסוד הזיקה האתנית ופחות מכך על הזיקה האידיאולוגית. המהפכה האמריקאית והמהפכה הצרפתית, שהתרחשו בסוף המאה ה-19, שהן הדוגמאות המובהקות ביותר של לאומיות אידיאולוגית, הן דוגמאות חריגות של התפיסה הלאומית המבוססת בעיקר על יסוד הזיקה האידיאולוגית.

☞ **קיומו של יסוד אתני:** אמנם הבסיס לגיבוש הלאומיות הצרפתית והאמריקאית היה אידיאולוגי, אך בשני המקרים ניתן למצוא גם בסיס אתני משותף שאיפשר את גיבוש הלאומיות בארצות אלה. בשני המקרים התקיימו יסודות אתניים שאותם חלקו חברי הקבוצה, בנוסף לקירבה הגיאוגרפית: בצרפת- לשון משותפת והיסטוריה משותפת; בארה"ב- לשון משותפת ותפיסות דתיות משותפות.

☞ **דחיית קבוצות אתניות אחרות:** היסוד האידיאולוגי של הלאומיות לא שיקף דחייה עקרונית של הלאומיות האתנית. גם בצרפת וגם בארה"ב ניתן למצוא גילויי עוינות למי שאינם שייכים לקבוצה האתנית, למרות שמהפכות אלה התבססו על אידיאולוגיה פוליטית ששאפה לשוויון ולחירות: בצרפת- לא נעלמה שנאת היהודים (כפי שהדבר בא לידי ביטוי בפרשת דרייפוס); בארה"ב- נמשכה תופעת העבדות שממנה סבלו השחורים, ואשר נמשכה כמאה שנים לאחר הקמת המדינה.

3. יסוד החתירה לריבונות

חלק מהקבוצות האתניות והאידיאולוגיות בוחרות להסתפק בזיקה הפנימית לקבוצה ולחבריה, אולם לעיתים קורה שחלק מקבוצות אלה מפתחות שאיפה לתת ביטוי פוליטי לזיקה הפנימית. שאיפה זו באה לידי ביטוי, לעיתים קרובות, בחתירה להקמת מדינה ריבונית שתונהג על ידי הקבוצה, תיתן ביטוי למאפייניה הייחודיים ותגן על ערכיה המרכזיים. החתירה לריבונות מדינית היא שהופכת את הקבוצה לקבוצת לאום.

יחד עם זאת, ראוי להדגיש כי הפיכתן של קבוצות אנושיות לקבוצות לאום אינה מתרחשת כאירוע חד פעמי, אלא כהתרחשות תהליכית אשר לא ניתן כמעט להצביע על המועד המדויק של התרחשותה. ישנן קבוצות אנושיות המאמצות היבטים שונים של תודעה לאומית, תוך שהן אינן מאמצות, ולו גם באופן זמני, את יסוד החתירה לריבונות¹.

חברי קבוצות לאום, אשר אינם מציגים דרישה גלויה לריבונות מדינית, חותרים לעיתים קרובות להשגת אוטונומיה² אשר תאפשר להם לבטא את מאפייניהם האתניים הייחודיים באמצעות חינוך ושימוש בשפה האתנית הייחודית לחברי הקבוצה³.

לסיכום, החתירה לריבונות היא תנאי מרכזי, אך לא הכרחי, להגדרת קבוצה אנושית כלשהי כקבוצת לאום.

4. יסוד התודעה

במהלך מאתיים השנים האחרונות התגלה הרעיון הלאומי כאחד הרעיונות המלהיבים ביותר בהיסטוריה האנושית. בני אדם רבים גילו נכונות להקדיש לרעיון ממרצם וממשאביהם, ולעיתים אף הקדישו את חירותם ואת חייהם (בסוף הפרק תמצאו קטע מקור, מאת הסופר האיטלקי אַדְמוֹנְדוֹ דֵה אַמִּיצ'וֹסִי, הממחיש זאת). עוצמת רגשות זו, שנלוותה לרעיון הלאומי, גרמה לרבים לחפש את שורשי התפיסה הלאומית בטבע האדם ולהאמין כי התופעה הלאומית היא תופעת קבע היסטורית. על פי דעה זו, הקבוצות הלאומיות הן יחידות חברתיות, שהתקיימו לאורך ההיסטוריה באופן רציף, ואשר עצם קיומן הוא טבעי ואינו נובע מבחירתם של בני האדם. כלומר, כל אדם נולד, באופן טבעי ומבלי שבחר בכך, לתוך עם מסוים שכלפיו ירגיש זיקה כל ימי חייו. אולם חקר הלאומיות מראה כי תופעה זו אינה מובנת מאליה, וכי קיומה תלוי בתודעה. על כך ניתן ללמוד מתוך העובדה שהלאומיות לא התקיימה לאורך ההיסטוריה באופן רצוף⁴, ומתוך העובדה שישנם בני אדם שאינם חשים זיקה מודעת לקבוצת לאום כלשהי:

4 (א) התפתחות התפיסה הלאומית במאות ה-18 - 19

עד לסוף המאה ה-18 לא התקיימה הלאומיות כתופעה אנושית מרכזית שהשפיעה על היחסים בין המדינות או בתוכן. לקראת סוף המאה ה-18 הבשילו תפיסות חדשות בתחום המחשבה המדינית, אשר ערערו את ההסדרים המדיניים הקיימים וגרמו להתפרצותן של שתי מהפכות: המהפכה האמריקאית - 1776 ומהפכה הצרפתית - 1789. בשנים שבאו לאחר מכן, במהלך המאה ה-19 ובראשית המאה ה-20, נתנו מהפכות אלה דחיפה להפצת התפיסה הלאומית במקומות נוספים בעולם:

☞ **ביבשת אירופה:** הלאומיות גרמה להתפרצות מרידות של עמים, שנשלטו על ידי שלטון זר, בסדרת אירועים שנקראו אבי העמים - בשנת 1848, ולהקמתן של מדינות לאום חדשות: איטליה - בשנת 1861, גרמניה - בשנת 1871 ומדינות רבות אחרות (לאחר מלחמת העולם הראשונה).

¹ הקבוצות האנושיות, הנמנעות מלאמץ את יסוד החתירה לריבונות, עושות זאת בשל סיבות רבות ומגוונות ובכללן סיבות דתיות (כמו הדרוזים בישראל), העדר יכולת פוליטית (כמו הוולשים באנגליה) ועוד.
² אוטונומיה = שלטון עצמי. מקובל להבחין בין אוטונומיה טריטוריאלית, שבה מונהג שלטון עצמי על פני שטח מוגדר, לבין אוטונומיה תרבותית, שבה מונהג שלטון עצמי של קבוצת אוכלוסיה מסוימת בתחומים תרבותיים כמו חינוך ולשון.
³ כך למשל נוטים הכורדים החיים בתורכיה להימנע מלהעלות תביעה מפורשת לריבונות מדינית, בשל התנגדותה הנחרצת של תורכיה לרעיון זה. תחת זאת נוטים הכורדים להמיר את החתירה לריבונות בחתירה לאוטונומיה תרבותית.
⁴ ניתן למצוא ביטויים ראשונים של התפיסה הלאומית כבר בעת העתיקה: היהודים והיוונים הקדמונים נטו להדגיש את ייחודם הדתי-תרבותי ואת ההבדלים שבינם לבין העמים השונים שאיתם קיימו מגע. הם שאפו לחיות במדינות ריבוניות משלהם, ואף גילו נכונות להקריב את חייהם למען מטרה זו. אולם ביטויים אלה, של התפיסה הלאומית, נעלמו לקראת סוף תקופת העת העתיקה וראשית ימי הביניים. אפילו היהודים, אשר שמרו בכל מאות השנים שחלפו מאז חורבן בית המקדש ועד לראשית העת החדשה, על זהותם הדתית הייחודית והתפללו לחידוש המדינה היהודית, לא ביצעו פעולה מעשית כדי לקדם מטרה זו.

ביבשת דרום אמריקה: הלאומיות הביאה לפירוק השלטון הקולוניאלי הספרדי ביבשת ולהקמתן של מדינות לאום חדשות (בשנים 1800 - 1825).

4 (ב) קיומן של קבוצות אשר בחרו שלא לאמץ את התפיסה הלאומית

למרות מרכזיותה של התפיסה הלאומית ביחסים שבין בני האדם במאות השנים האחרונות, לא כל בני האדם אימצו השקפה זו, וזאת בשל מספר גורמים:

תחושת זיקה פנימית לקבוצה ולחבריה אינה מחייבת את אימוץ התפיסה הלאומית: רק חלק מהקבוצות האנושיות, שחבריהן חשו זיקה לקבוצה ולחבריה, אימצו את התפיסה הלאומית, וחלקם אף דחו אותה באופן עקרוני. במהלך ההיסטוריה הוסיפו להתקיים קבוצות אתניות, אשר חבריהן לא אימצו את התפיסה הלאומית.⁵

קיומן של תפיסות אוניברסליות* הדוחות את התפיסה הלאומית: התפיסה הלאומית נאלצה להתמודד עם קיומן של תפיסות מתחרות, אשר חלקן דחו את הלאומיות באופן עקרוני.

לסיכום, העובדה שהתופעה הלאומית המודרנית היא תופעה חדשה יחסית, אשר הופיעה רק לקראת סוף המאה ה-18, והעובדה שלא כל בני האדם אימצו את הרעיון הלאומי לאחר הופעתו, מוכיחות כי הלאומיות אינה תופעה הכרחית, אלא תודעה פוליטית התלויה במחשבתם של בני האדם.⁶

העובדה שהלאומיות היא תופעה התלויה בתודעה האנושית מעלה את השאלה: מה גרם לכך שתופעה זו הופיעה על במת ההיסטוריה דווקא בסוף המאה ה-18? כדי להשיב על שאלה זו נלמד, בפרקים הבאים, על הגורמים שהביאו לעליית הלאומיות.

בקצרה – מה למדנו בפרק זה?

הגדרת הלאומיות: הלאומיות היא תודעה פוליטית, המוחזקת על ידי קבוצת בני אדם, שחבריה חשים זיקה (שייכות) אלה לאלה, ואשר שואפים לקדם את ענייניהם המשותפים באמצעות מסגרת פוליטית משותפת, בעלת סממנים ריבוניים, שתונהג על ידי אנשים הנתפסים כנציגי הקבוצה. שיא השאיפות הפוליטיות של חברי קבוצות לאום היא לחיות במסגרת של מדינה ריבונית (עצמאית), שהשליטה בה תהיה בידיהם.

שלושת יסודות הלאומיות:

- ✓ יסוד התודעה
- ✓ יסוד הזיקה הפנימית
- ✓ יסוד החתירה לריבונות

⁵ גם כיום מוסיפות להתקיים קבוצות אתניות אשר לא אימצו את התפיסה הלאומית. בהקשר זה ניתן לציין את השחורים החיים בארה"ב, אשר אינם מפתחים שאיפות לאומיות, למרות שרבים מהם חשים זיקה מודעת ליתר חברי הקבוצה.

⁶ למעשה, כך הוא הדבר גם ביחס לתפיסות אידיאולוגיות, דתיות ואחרות. כל התפיסות תלויות במחשבתם של בני האדם.